

Вікторія Венгерська

Особливості функціонування банківської системи Російської імперії в другій половині XIX ст.

(на прикладі діяльності Житомирського відділення Державного банку)

Економічна історія України в різні часи характеризувалася властивими лише їй особливостями. Хоча, безумовно, впливи загальних тенденцій (як світових, так і пов'язаних з функціонуванням загальноімперського механізму — Російського та Австро-Угорського, — до складу яких входили українські землі) знаходили відображення у діяльності окремих економічних та фінансових інститутів. Правобережна Україна, яка тривалий час була політично пов'язана з Річчю Посполитою, протягом усього XIX ст. відчувала «відгомін» цих впливів та помітної польської присутності, що позначалось на функціонуванні грошової системи, особливостях діяльності банків та національному складі їх співробітників. Питання розвитку банківської системи в XIX ст. на території Правобережної України були предметом дослідження автора, що знайшло відображення у відповідних публікаціях [1]. Причинами, які спонукали до повернення та доопрацювання теми, стали відкриті для доступу дослідників нові архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Житомирської області та дозволяють значно доповнити попередні дослідження, особливо щодо функціонування Житомирського відділення Державного банку. В сучасних умовах фактично поки ще триває становлення банківської системи (кількість банків, на жаль, не означає належної якості їх діяльності та послуг, що пропонуються клієнтам), вивчення досвіду XIX ст. допомогло б розв'язати певні проблеми. Дослідженню проблем економічної історії України в цілому присвячені окремі публікації в сучасних спеціалізованих економічно-бізнесових виданнях [2]. Основна ж частина робіт має опосередковане відношення до теми. Так, робота І. Коропецького [3] присвячена теоретичним проблемам, але побіжно розглядається і внесок окремих учених у формування банківської системи. Окремі статті в Українському історичному журналі також мають непряме відношення до питань розвитку банківської системи [4]. У монографії Б. Кругляка [5] в контексті розвитку торгових операцій частково розглядаються питання кредитування певних торговельних угод. Варто згадати окремі публікації у «Віснику НБУ», де йдеться про найбільш загальні тенденції у розвитку банківської системи як такої [6]. Національний банк України став ініціатором підготовки та видання у 2001р. «Енциклопедії банківської справи України» [7], в якій дві статті присвячені історичному огляду розвитку банківської системи на території Наддніпрянщини та Західної України. Стосовно ж регіональних досліджень історії та діяльності банківських установ у різних губерніях Російської та землях Австро-Угорської імперій, то вони і надалі потребують значної уваги з боку науковців. Місцеві краєзнавці періодично розміщують на сторінках житомирської преси статті, в яких розглядаються окремі аспекти діяльності банківських установ у XIX ст. [8].

Селянська реформа 1861 року започаткувала низку загальноімперських реформ, основним завданням яких була певна модернізація майже всіх сфер життя (виняток складала політична). Одним із перших наслідків реформування став прискорений розвиток ринкових відносин. Серед «неприємних» сюрпризів — періодичні економічні кризи.

Криза цукрової промисловості у 60-х рр. позначилася значним зменшенням кількості працюючих підприємств. Одночасно уповільнився процес будівництва нових заводів. Кризові явища, незважаючи на деякі потуги Державного банку послабити їх, розтялися на ціле десятиріччя. В умовах капіталістичного ринку, який активно формувався, змогли вижити лише великі та потужні підприємства. В часи піднесення, починаючи з 1871 р., продовжували руйнуватися підприємства мануфактурного типу.

На Волині, як і в цілому на Правобережній Україні, цукрова галузь мала важливе значення. Оскільки в експорті Російської імперії продукція цукрової промисловості посідала значне місце та приносила відчутні прибутки, уряд намагався не допустити занепаду цієї галузі, що намітився

після селянської реформи. Пояснювалася ця тенденція тим, що багато цукрових заводів активно використовували працю кріпаків, умови були надзвичайно важкими, тому ціна на вільнонаймані робочі руки раптом «надміру підвищилась» [9:23]. До цього додалося ще й загальне безгрошів'я та нестача кредиту.

Упродовж 1862-1863 рр. Державний банк проводив розмін кредитних квитків на «дзвінку монету». Операція допускала розмін кредитних білетів за курсом 570 коп. за золотий напівімперіал або 110,5 коп. за 1 крб. сріблом. У подальшому передбачалось встановити обмін за курсом 100 коп. кредитними білетами за 1 крб. дзвінкою монетою.

Як з'ясувалося пізніше, момент для проведення цієї операції був вибраний невдало. У січні 1863 р. в Польщі спалахнуло повстання, яке швидко перекинулося на територію Правобережної України. В цих умовах різко збільшується попит на золото. У травні 1863 р. видача дзвінкої монети перевищила надходження на 10, 4 млн. крб., у серпні ж тільки за три дні монет було видано на 4,4 млн. крб.

Курс російських цінних паперів упав, став знижуватися вексельний курс кредитного рубля, 29 жовтня на Петербурзькій біржі почалася паніка. Розмін кредитних білетів на дзвінку монету був припинений 1 січня 1864 р., оскільки його продовження загрожувало повним виснаженням розмінного фонду.

У період промислового піднесення збільшилося банківське фінансування підприємств. До того ж фаза піднесення супроводжувалася спекуляцією. Найпопулярнішим словом у той час було одне — «кредит». Усі заговорили про джерела й засоби розвитку промислових і продуктивних сил. Але промислових сил не можна утворити без грошей. Тому і розвивається широкий кредит, сміливий і аж надто ризикований [10:32].

Зовнішнім виявом перелому кон'юнктури була катастрофа з Московським позичковим банком 1875 р., в результаті якої збанкрутували декілька торгівельних та промислових підприємств, у числі яких були й цукрові заводи, пов'язані з цим банком.

Криза спричинила претензії з боку вкладників до діяльності банків. Це викликало паніку. Щоб якось її припинити, керуючий у той час Київською конторою М. Бунге розмістив у газеті «Киевлянин» звернення, в якому зазначав: «Чутки про те, що приватні банки неспроможні задовольнити своїх вкладників, спекулятивно-брехливі, тому що, наприклад, Київський комерційний банк мав у Державному банку на поточних рахунках 2 млн. крб., Промисловий — 640,7 тис. крб. і т.д. Саме тому немає жодних підстав для хвилювання» [11:2].

У таких непростих умовах у губерньському Житомирі відкривається відділення Державного банку. Цій події передувало тривале листування, яке розпочалося 1872 р. Ще 23 серпня 1872 р. міністр фінансів відповів на запит Київського генерал-губернатора, що визнає користь створення в Житомирі відділення Держбанку, однак не знаходить можливим [12:13].

Волинський губернатор П. Грессер у 1873 р. звертався до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів з проханням дозволити відкриття у Житомирі відділення Держбанку. Численні прохання не залишилися без уваги, і 20 серпня 1875 р. керуючий Міністерством фінансів надіслав Київському генерал-губернатору листа про дозвіл, наданий правлінням Державного банку, щодо можливості розпочати підготовку до відкриття в Житомирі відділення Держбанку.

25 листопада 1875 р. першим керуючим Житомирського відділення Державного банку було призначено колежського радника М. Васенцевича-Макаревича. До виконання своїх обов'язків він приступив ще до відкриття відділення, оскільки потрібно було здійснити підготовчі роботи: підібрати приміщення, кадри тощо.

Саме ж Житомирське відділення Державного ІІ розряду було відкрите 21 лютого 1876 р. [13:2]

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відділення Державного банку були відкриті на території всієї царської Росії і навіть за кордоном. У підпорядкуванні Центрального Державного банку було дев'ять контор: Варшавська, Київська, Московська, Нижньгородська, Одеська, Ризька, Ростовська, Тифліська і Харківська. Діяла також значна кількість відділень Держбанку I-го, II-го і III розрядів.

Житомирському відділенню Державного банку надавалось право здійснення наступних

комерційних операцій:

1) облік та приймання на комісію для отримання платежів, простих та переказних акцептованих векселів; зі здійсненням платежів не тільки в містах, де знаходяться установи банку, а також і в містах, де казначейство виконувало операції з отримання платежів за векселями; з 1883 р. - облік соло-векселів із забезпеченням нерухомістю;

2) приймання сум для переказів поштою, телеграфом, на установи банку і казначейства інших міст;

3) здійснення оплати переказних телеграм, які надходили з контор, відділень банку та казначейств тихі міст, де були відсутні установи банку;

4) видача позик;

5) видача позик під процентні папери;

6) оплата кредитів;

7) приймання сум на прості та умовні поточні рахунки;

8) приймання на комісію, для отримання платежів транспортних документів тільки на ті міста, де знаходились контори та відділення банку;

9) отримання платежів за надісланими з установ банку врахованими, переврахованими та комісійними векселями і транспортними документами;

10) оплата та облік строкових купонів і випущених в тираж процентних паперів;

11) розмін грошей;

12) купівля та продаж золота і срібла;

13) купівля та продаж державних паперів за власний рахунок;

14) видача депозитних квитанцій;

15) продаж гербових паперів та марок;

16) ведення спеціальних поточних рахунків, забезпечених векселями;

17) ведення спеціальних поточних рахунків, забезпечених процентними паперами;

18) приймання внесків на зберігання (строкові, безстрокові, довічні). Приймались на схов також і речові внески. Згідно з циркуляром №137 від 15.12.1911 р. приймали на зберігання запасні ключі від урядових, громадських та приватних установ, за що бралась плата за півріччя наперед. Ключі від приватних осіб на схов не приймались;

19) з 1911 р. (циркуляр №126 від 26.11.1911р.) дозволялась вільна купівля державних відсоткових паперів від приватних осіб, урядових та громадських установ. Купівля паперів проводилась за курсом 0,125%, нижчим за той, який телеграфом повідомлявся Санкт-Петербурзькою конторою Держбанку;

20) відділення оплачувало термінові купони та облігації позики м. Варшави, які вийшли в тираж (1891 р.);

21) здійснювало на загальних підставах облік термінових купонів та випущених в тираж погашення закладних листів Київського земельного банку та облігацій Київського міського кредитного товариства (1891 р.);

22) видавало позики під хлібні вантажі через посередника - Товариство залізничних доріг (1891 р.);

23) купувало за рахунок клієнтів процентні папери із зарахуванням останніх на внески для зберігання (1891р.);

24) оплачувало термінові купони облігацій 4,5% внутрішнього консолідованого залізничного займу Першого випуску 1890 р. Купони підлягали 5% податку (1891р.);

25) здійснювало прийом мита на рахунок митниці;

26) відділення могло доплачувати до золота за курсами на золото. Наприклад, з 01.04.1891 р. до 01.07.1891 р. встановлювалася наступна ціна:

а) за 1 срібний крб. банківською монетою давали 72 коп. золотом;

б) за 1 кредитний крб. і крб. розмінним сріблом і мідною монетою - 70 коп. золотом;

27) здійснювало перекази за кордон, в основному в Австро-Угорщину, Англію, Бельгію, Болгарію, Німеччину і навіть на Гаїті;

28) з 1917 р. відділення здійснювало операції з обміну іноземної валюти (румунських лей,

австрійських банкнот, срібних лей). Порядок обміну був досить тривалим, оскільки в Житомирі приймалась іноземна валюта, відправлялась до Петроградської контори Держбанку у відділення закордонних операцій та поточних рахунків урядових установ. Лише після позитивного підтвердження Петроградської контори здійснювалась виплата рублевого еквіваленту [13:15-18].

Житомирське відділення функціонувало у чіткій відповідності з циркулярами, які надходили з центральної контори Держбанку. До відділень доводились усі вимоги, права та інформація з тих чи інших обмежень у діяльності.

Так, циркуляром за № 7 від січня 1899 р. інформувалося про порядок стягнення банківських боргів. При цьому, згідно з розпорядженням імператора від 14 лютого 1892 р., чиновникам банківського відомства в якості винагороди за ведення позовних справ у особливих випадках після стягнення всієї суми боргу, процентів, витрат по спростуванню векселів та судових витрат могли видавати (з дозволу центрального управління Держбанку) не більше 50% сум, стягнутих судовими органами на користь банку.

Керуючому Житомирського відділення було надано право самостійно здійснювати купівлю державних відсоткових паперів у приватних осіб, урядових та громадських організацій у тому випадку, якщо вони подавали папери для продажу не в спекулятивних цілях та в незначних обсягах. Папери купувались за курсом, який був на 0,125% нижчим за курс, що телеграфом повідомлявся Санкт-Петербурзькою конторою банку. Починаючи з 1911 р., відділення Держбанку отримали право здійснювати видачу позик під соло-векселя і для забезпечення оборотними капіталами садівництва, виноградарства, хмелярства, тютюнництва та городництва у відповідності з умовами наказу Держбанку від: 19 липня 1897 р. У Житомирському відділенні не обслуговувались великі російські експортні, імпорتنі та транспортні фірми. Про це свідчить відповідь керуючого відділення Київському біржовому комітету [13:19].

Загальною проблемою як державних, так і приватних кредитних установ була відсутність кваліфікованих кадрів. В одному із циркулярів, який надійшов у листопаді 1893 р., йшлося про необхідність заміщати посади особами, які відповідають хоча б мінімальним вимогам освітнього цензу [13:21].

Недостатня освітня підготовка працівників, яких брали на службу у відомство Міністерства фінансів, взагалі створювала несприятливі умови для вдалого виконання багатьох невідкладних завдань фінансового управління, правильна постановка яких вимагала ретельної розробки та вмілого групування фактичних даних при достатньому ознайомленні з методами та засобами дослідження. Усе це, як показував досвід, найкращим чином досягалося при тому рівні розумового розвитку, який давала вища освіта. Відповідно до розпоряджень уряду у містах, де були відділення Державного банку, створювалися спеціальні заклади. Так, у Києві функціонувала «Біржова артіль інтелектуальної праці». Діяльність її членів гарантувалася капіталами, що зберігалися у Київській конторі Державного банку під наглядом біржового комітету, губернського казначейства, та Російським для зовнішньої торгівлі банком. Артіль пропонувала послуги кваліфікованих спеціалістів — бухгалтерів, касирів, продавців, різноманітних агентів — банкам, конторам, торгівельним, акціонерним товариствам та іншим закладам і приватним особам, що, безперечно, сприяло нормальному функціонуванню кредитних установ.

Залучення більшої кількості освічених фахівців в установи Держбанку стало співзвучним ще одній важливій складовій тогочасного життя - першим спробам відійти від класичних стереотипів патріархального суспільства, за канонами якого жінці відводилась майже виключно функція продовження роду та виховання дітей (безумовно, це не стосувалось селянок, які працювали нарівні з чоловіками). У тогочасній Росії вихованки пансіонів шляхетних панянок мали право лише на роботу домашніми вчителями. Таке непродуктивне використання жіночої праці вже в тих умовах перетворювалося на анахронізм, тому і починають спостерігатися певні відхилення у використанні інтелектуального та трудового потенціалу жінок. Торкнулися ці процеси і банківської сфери, але лише в 1911 р. Так, циркуляром за № 13 від 20.01.1911 р. Держбанк дозволив брати панянок на службу в установи

банку за таких умов:

- для них повинні бути окремі облаштовані кімнати;
- заходити в кімнату дозволялося тільки керівному складу;
- дівчата мали бути дочками та близькими родинами службовців (тільки панянки, не заміжні і не вдови);
- освіта - не нижче середньої;

— коло їхніх обов'язків обмежувалося виключно канцелярською працею, заборонялася робота з клієнтами банку. Починаючи з жовтня 1915 р., відповідно до циркуляра за № 166 від 06.10.1915 р. панянки отримали право займатись веденням окремих бухгалтерських книг, відомостей, особових рахунків, а також здійснювати найпростіші банківські операції з правом першого підпису лише на ордерах.

З проблемою наявності досвідчених кадрів тісно було пов'язане питання проведення грошової реформи. Адже протягом пореформеного періоду, незважаючи на всі потуги уряду, Державного банку, грошова система лишалась розшарпаною, що ускладнювало процеси кредитування і, звичайно, поступальний економічний розвиток.

Слід зазначити, що більшість фінансистів, як теоретиків, так і практиків, вагались щодо того, чи вводити грошовий обіг, який базувався б лише на золоті, чи доцільніше ввести грошовий обіг, що ґрунтувався б на сріблі, або ж зупинитись на системі біметалізму. У цей період економіка імперії була певною мірою залежна від закордонних кредиторів, особливо французьких. Тому не дивно, що представники французьких економічних кіл, зокрема міністр фінансів Мелін, фінансисти та підприємці Л. Се, А. Ротшильд, Т'ері намагалися чинити тиск на імператора Олександра III, доводячи, що введення металевого обігу на золотій основі буде згубним для Росії. Таке переконання у разі успіху гарантувало і надалі значну залежність російських фінансів від французьких впливів, оскільки Франція мала у своєму розпорядженні найбільшу кількість срібла. Але в Росії воно вже швидкими темпами знецінювалося. Тому реформа грошового обігу на золотій основі ставала дедалі необхіднішою. Її розробкою займалися ще міністр фінансів М. Бунге та його наступник І. Вишнеградський. Коли С. Вітте став міністром фінансів, у нього не було певної економічної програми. У деякій мірі він керувався ідеями німецького економіста першої половини XIX ст. Ф. Ліста, дослідженню поглядів якого присвятив спеціальну брошуру «Национальная экономика и Фридрих Лист» [14], а також спадщиною, що лишили М. Бунге та І. Вишнеградський.

Свою діяльність на чолі міністерства Вітте розпочав інфляційною кампанією, спеціальним випуском «сибірських» паперових рублів для покриття витрат на будівництво Великого Сибірського шляху. До подібного кроку його підштовхувало те, що разом із посадою міністра фінансів він отримав у спадщину державний бюджет з дефіцитом 743 млн. крб., що на той час становило величезну суму (для прикладу - пляшка горілки коштувала приблизно 20 коп.). Тому перше, що спало на думку міністру, це прискорення роботи друкарського верстата. Саме ідея випуску нічим не забезпечених грошей викликала паніку у вищих фінансових колах. Це спонукало С. Вітте до пошуку інших методів для виходу із кризового становища. Йому довелося звернутися за допомогою до А. Антоновича, тоді професора політекономії та поліцейського права Київського університету св. Володимира, який у 1893-1896 рр. обіймав посаду товариша міністра фінансів. А. Антонович був чи не єдиним фахівцем у цій галузі. Проблемі грошового обігу він присвятив докторську дисертацію. Вчений безпосередньо брав участь у реорганізації Державного банку, вважаючи за необхідне здійснення грошової реформи на принципі монометалізму. Ставлення до реформи в суспільстві було неоднозначне. З цього приводу С. Вітте згадував: «Проти реформи була майже вся думаюча Росія: по-перше, через неосвіченість у цій справі, по-друге, за звичкою і, по-третє, за особистою, хоча й уявною зацікавленістю деяких класів населення» [15: 276].

С. Вітте висуває програму, короткий зміст якої полягав у прискоренні темпів індустріалізації, протекціонізмі з активним втручанням уряду в ринкову економіку, активній зовнішній торгівлі (адже Росія мала потужний торговельний флот), використанні іноземних позик та іноземного капіталу, модернізації сільського господарства і, що найголовніше, введенні твердого золотого рубля.

Зі сходженням на російський престол нового (і останнього) імператора Миколи II у 1894 р. С. Вітте фактично розпочинає реформування податкової та грошової системи. У своїх спогадах С. Вітте зазначав: «Без сприяння іноземних капіталів ми не маємо можливості використовувати природні багатства, якими, так щедро наділені деякі місцевості нашої неосяжної Батьківщини» [15: 281]. Він чудово розумів, що західні банкіри під «паперовий рубль» позик не дадуть. Тепер зменшення дефіциту пов'язувалося ним із підвищенням рентабельності промисловості та транспорту, переглядом систем оподаткування, зокрема непрямих податків. При цьому прямі податки він не збільшував, а непрямі вже до початку ХХ ст. давали майже половину надходжень до бюджету. Непрямим податком обкладалися такі важливі товари, як цукор, тютюн, сірники, гас, і особливо горілка. У 1894 р. було введено державну монополію на продаж горілочаних виробів та вина, саме ця монополія (відома як «винна») давала четверту частку всіх бюджетних надходжень. Ідея запровадження тютюнової та винної монополії належала М. Каткову, але оскільки реалізовував її як міністр фінансів саме С. Вітте, вона традиційно пов'язується з його ім'ям. З 1897 р. по всій Росії було скасовано приватний продаж спиртного та встановлено таксу (податок) — 4 крб. 40 коп. з відра горілки (відро горілки без податку, залежно від її міцності, коштувало від 12 до 20 крб.). Для здійснення грошової реформи, розміну паперових грошей на золото необхідний був золотий запас. Вітте зробив серію конверсійних позик за кордоном, завданням яких був обмін п'яти- та шестипроцентних облігацій старих позик, що ходили за кордоном, на позики з більш низькими відсотками та тривалішими термінами погашення. Він зробив це, розширивши для розміщення російських цінних паперів французькі, англійські, німецькі грошові ринки. Більш вдалим стали позики 1894 та 1896 рр., які були розміщені на Паризькій біржі. Це дозволило стабілізувати карбованець.

З 1892 до 1899 рр. в Росії зберігався активний торгівельний баланс, збільшувався експорт, у першу чергу хліба. В організації цього активну роль відіграв Державний банк. Тому в 1891-1897 рр. був активним не тільки торгівельний, а й платіжний баланс.

На зростання золотого запасу імперії впливали також форсоване видобування золота і срібла та особливо зовнішні позики: з 1893 р. до 1898 р. зовнішній борг Росії виріс більше як на 1 млрд. крб. [17:106]. Одночасно С. Вітте видав розпорядження, яке стосувалося проведення операцій із золотом. Це розпорядження поширювалось і на Житомирське відділення Державного банку, про що йшлося у спеціальних розділах газети «Волинь» [16:3]. Дозволялося здійснювати будь-які виплати золотом за курсом дня виплати; укладати будь-які угоди на золото, а також виписувати векселі, підписувати контракти, купчі, заставні свідоцтва (до цього всі ці операції були заборонені). Однак дозвіл укладати угоди на золото не поширювався на міщан та селян, які й надалі повинні були писати будь-які грошові зобов'язання в рублях сріблом та здійснювати всі розрахунки між собою та з представниками інших станів виключно кредитними білетами.

Визначення курсу кредитних білетів відбувалося у певних ситуаціях за курсом Санкт-Петербурзької біржі. Надавалося право розраховуватися за золоту валюту за курсом дня. Це правило не поширювалося на Державний банк щодо внесків, які здійснювалися золотою монетою (за цими внесками банк здійснював виплати лише золотом).

У відповідності з цим розпорядженням передбачалося дозволити внести золотою монетою цукровий та нафтовий акциз, а згодом — і всі державні платежі. Згадувані засоби позитивно вплинули на стабілізацію рубля, і в 1897 р. С. Вітте зробив те, що не вдавалося його попередникам, ввів золотий грошовий обіг, забезпечивши країні тверду валюту аж до Першої світової війни та приплив іноземних інвестицій.

Державний банк отримав право емісії банкнот. Закон про випуск кредитних білетів та про золоте покриття надавав Державному банку право випускати кредитні білети у розмірі, який обмежувався загальними потребами грошового обігу під забезпечення золотом; сама ж сума золота мала складати не менше половини загальної суми випущених в обіг кредитних білетів і дорівнювала понад 600 млн. крб.

У результаті реформи грошовий обіг Росії складався із золотих монет, кредитних білетів, срібної та дрібної мідної монети. Питома вага золотих монет у структурі грошового обігу в перші роки після реформи значно підвищилася, водночас питома вага банкнот знизилась. У 1898 р. в

обігу знаходилось золота на суму 436 млн. крб., а в активах Державного банку Російської імперії за кордоном — понад 1185 млн. крб. [1,1; 25].

Починаючи з 1897 року, в обіг почали запроваджуватись монети, у зв'язку з чим відділення Держбанку щомісячно надавали довідки про введення в обіг дзвінкої монети, цифрові дані про рух металу - золота та срібла, супроводжуючи дані висновками та пропозиціями, зрівнюючи кредитний обіг з монетним.

Починаючи з квітня 1899 р., у зв'язку зі зміцненням металевго обігу щомісячні довідки почали надаватись лише стосовно таких явищ, як відхилення металевго обігу в той чи інший бік.

Процес запровадження монет, як і будь-яке нововведення, сприймався досить неоднозначно. У зв'язку з цим з'являлись додаткові циркуляри, розпорядження, які повинні були сприяти прискоренню звички використання «дзвінкої» монети. Так, 3 серпня 1896 р. було видано наказ по військовому міністерству «Про обов'язковість прийому та видачі Головними Управліннями, закладами та відомствами золотої монети в % співвідношенні до сум, які приймались та видавались». На прохання відмінити його було прийнято рішення, у відповідності з яким особа, що не бажала отримувати золото, могла взяти належну суму кредитними білетами 25-ти та 100-рубльової вартості, і лише залишок, який не ділився, — номіналом меншим за 25 крб. — «дзвінкою монетою»: золотом та сріблом, на прохання клієнта — повністю золотом. З огляду на недостатність кредитних білетів дрібного номіналу було дозволено, незважаючи на обмеження, без перешкод видавати трьохрубльові білети як з установ Держбанку, так і з казначейств [18:13].

У 1899 р. за півроку в установах Держбанку значної збільшилась кількість металевих грошових знаків. Цей факт засвідчує лист за №15 від 12 січня 1899 р. «Про заходи для забезпечення можливості руху монет між касами», який отримав відділ кредитних білетів Держбанку. У ньому, зокрема, зазначалось: «Започаткований у 1897 році розвиток металевго обігу викликав... суттєві зміни у співвідношенні грошових знаків, які входять до складу оборотної каси закладів банку та підзвітних їм казначейств, причому, разом із скороченням обігу кредитних білетів, кількість металевих грошових знаків досягає за останні півроку в середньому: в закладах банку — 88,3 % та в казначействах — 67,8 % загальної готівки їх оборотної каси. Зазначені зміни в складі готівки оборотної каси, у зв'язку із заходами щодо подальшого випуску металевих грошей, ускладнює можливість їх підкріплення шляхом використання виключно розмінного капіталу кредитних білетів, збільшує необхідність звертатись для цього до пересилок між касами металевих грошових знаків в натурі...» [18: 16].

У зв'язку з цим керівництво Держбанку звернулось до відділень з проханням вивчити стан справ та з'ясувати, спираючись на дворічний досвід використання металевго готівки, розмір готівки металевих грошових знаків усіх видів, достатній для безперешкодного задоволення попиту та для додаткового випуску їх в обіг, а також повідомити інформацію щодо кількості кредитних білетів, міркування про наявність готівки восени (річ у тім, що співвідношення грошових знаків змінювалось у касі тільки в осінній період у зв'язку з хлібною кампанією, із завершенням якої знову відновлювалося) та окремо — в інші періоди року. Наголошувалось на неможливості безцільного накопичення та збереження зайвої кількості монет. У разі потреби рекомендувалось пересилати готівку в ті відділення банку, які відчують потребу в срібних, золотих та мідних монетах.

Банківська срібна монета мала повністю замінити в грошовому обігу кредитні білети 1-рубльової вартості та певну суму білетів 3-рубльової вартості, решту яких планувалось замінити новою 5-рубльовою монетою (1/3 імперіала). Але у листі Держбанку в жовтні 1899 р. зазначалося, що срібло із банківських кас у народний обіг «входить весьма туго». Пояснювалось це тим, що срібло видавалось клієнтам банку, які не відчували в ньому потреби. До того ж нав'язування банківської монети часто породжувало досить небажані нарікання. У зв'язку з цим керівництво Житомирського відділення пропонувалось організувати відправку через найближче поштове відділення срібної монети для забезпечення тих клієнтів, які мають фабрики, заводи, велику торгівельну справу та користуються поточними рахунками у відділеннях Держбанку, для зручності розрахунків з працівниками [18: 20-21].

Грошова реформа передбачала і поступову заміну грошових знаків, які були в обігу протягом 30-ти і більше років. З листа до казначейства дізнаємося, що «...у зв'язку із досягнутими вдосконаленнями способів виготовлення цінних паперів було визнано корисним замінити державні кредитні білети номіналом в сто карбованців зразку 1866 р. білетами нового зразку...»[18: 24].

Було прийняте рішення про вилучення старих грошових білетів як зношених і можливість їх обміну до 31 грудня 1900 р. Обмін кредитних білетів номінальною вартістю 25 крб., 10 крб., 5 крб. зразка 1887 р. тривав з квітня 1896 р. до 1 лютого 1900 р. Спочатку остаточний термін обміну був обмежений датою 31 грудня 1900 р. З часом у газеті «Волинь» від 13 червня 1901 р. з'явилась інформація Міністерства фінансів такого змісту: «...доводимо до відому, що затвердженим на вищому рівні 25 січня 1900 року положенням комітету міністрів визначено продовжити обмін кредитних білетів 25 крб., 10 крб. та 5 крб. номіналом зразка 1884 року та 100 крб. білетів (веселкових) зразка 1866 р. до 1 січня 1902 року. Тому названі білети до 31 грудня 1901 року, включно, приймаються без обмежень всіма урядовими касами»[19:2].

Стосовно обігу білетів номіналом 100 карбованців зазначалось, що за жодних обставин білети з плямами, зім'яті, розірвані або ж надірвані і в цілому зношені або забруднені не повинні прийматись для розрахунків, а також і в тому разі, коли вони не складають трьох четвертих білета, не збережена права чверть, відсутні літери серії з одного боку і підпис касира, коли із двох неповних номерів неможливо скласти один повний. Розірваний білет також не повинен прийматись для розрахунку, коли краї відірваних частин при зближенні не співпадають настільки, щоб номери, літери серії, підпис касира уявлялись безперервними, як на нерозірваних білетах, і у випадку, коли належність цих частин до одного білета не очевидна [20; 27,37].

Імператором Миколою II був виданий «Імений наказ Височайшого повеління», затверджений 18 грудня 1898 р. в Лівадії. Він стосувався випуску в обіг «надімперіальної, напівімперіальної та пятикарбованцевої монети, золотої монети номіналом десять карбованців (1 зол. 78,24 частини). Монета містила в собі 900 частин чистого золота та 100 частин міді. До цього часу в обігу були золоті монети чеканки 1886 року (10 крб. — «імперіали» та 5 крб. — «напівімперіали»). У лютому 1899 року з'явився ще один Височайший наказ про випуск в обіг державних кредитних білетів номіналом 500 крб. [18:26,27].

Згодом здійснювалися заходи з оновлення розмінної срібної монети, яка знаходилася в обігу: за розпорядженням від 20 травня 1903 р. вилучалось з обігу брудне розмінне срібло та замінювалось новим і перемитим [18:31].

На початку ХХ ст. відбуваються зміни і в питаннях покращення умов праці та підвищення зарплати окремих категорій працівників. Хоча задля справедливості зазначимо, що подібні тенденції простежувалися з 70-х рр. ХІХ ст. Для роботи у Держбанку операціоністами, касирами пропонувалось брати освічених людей, які працювали раніше у канцеляріях різних відділень Держбанку.

Так, одразу ж після відкриття Житомирського відділення керівництво нової структурної одиниці отримує запити з боку потенційних співробітників. У листі канцелярського служителя Борисоглебського повітового казначейства Тамбовської губернії В. Виноградова зазначалось: «Вважаючи більш поважним виконувати службові обов'язки у ввіреному Вам відділенні, яке відкривається, в порівнянні з моєю теперішньою посадою, маю честь покійно просити Вас призначити мене на посаду молодшого помічника касира. Березня 1 дня 1876 року». Його взяли на роботу, і пізніше, у доповідній записці на ім'я керуючого від 1 серпня 1876 р., з'являється нова доповідна записка: «Маю честь покійно просити Вас про клопотання перед Державним банком про отримання мною допомоги у зв'язку із вступом до законного шлюбу». З цього епізоду також можемо зробити висновок, що керівництво Державного банку піклувалось про своїх працівників, виділяло матеріальну допомогу навіть на подібні урочисті події.

У жовтні 1878 р. В. Виноградов був представлений до чину державного службовця [21:2]. Належність до цієї категорії автоматично надавала певні привілеї. Адміністрація дбала про добробут своїх працівників. Допомога призначалась різним працівникам банку за їх заявами

(«прошеннями») на лікування самого працівника або ж членів сім'ї. Надавались відпустки навіть на два місяці для підтримки здоров'я службовця, нагляду за хворими членами сім'ї тощо.

Керівництво установи сприяло у пошуку та наданні житла для співробітників банку. За проживання на території відділення працівники здійснювали оплату в казначейство залежно від посадового окладу. Наприклад, річний оклад керуючого відділенням Теплова Д. був 1000 крб., його річний квартирний податок становив 33 крб. При окладі 180 крб. квартирний податок сплачувався у розмірі 2,50 крб. Службовці забезпечувались паливом у зимовий період. Починаючи з 1912 р., в кошторисі відділення виділялись кошти для сніданку штатних та канцелярських чинів із розрахунку 10 коп. на день (260 робочих днів протягом року). У той час 1 кг цукру коштував 25 коп., 1 кг. сала - 50-60 коп., десяток яєць - від 20 до 40 коп. [22:95].

Таким чином, введення у науковий обіг нових архівних матеріалів дає змогу створити більш завершену картину діяльності Житомирського відділення Державного банку протягом XIX ст. Значне коло операцій (близько 30, серед яких операціям з польськими кредитними установами належала помітна роль), ретельний підбір кадрів та їх підготовка в умовах фактично так званого «кадрового голоду», розв'язання на належному рівні побутових та інших соціальних проблем співробітників засвідчувало відповідальне ставлення з боку державних інституцій до діяльності регіональних банків. Проведення в 90-х рр. XIX ст. грошової реформи, здійснюване за безпосередньою участю відділень та контор Держбанку, було організоване на належному рівні, що дозволило досить швидко подолати суспільний супротив, який проявляється під час проведення будь-яких реформ.

Література

1. Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобержній Україні у другій половині XIX ст. — К.: Поліграфічна дільниця Ін-ту історії України, 1997, — 40с.; Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (к. XVIII - початок XXст.) — К.: Поліграфічна дільниця Ін-ту історії України, 1997. - 42с.;
2. Кованимский В. Да будет банк!//Капитал. — 1996. — №1. - С.56-58.
3. Коропецький І.С. Українська економічна думка в XIX ст. — К.: Наукова думка, 1991. — 304с.
4. Зубко А. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917рр.)// Український історичний журнал. —1988. — №3. — С. 130-138.
5. Кругляк Б. А. Развитие внутренней торговли в России в к. XIX - нач. XX вв. — Самара: Типография Самарского университета, 1992. — 172с.
6. Скібіцька Т. Російський банк для зовнішньої торгівлі// Вісник національного банку України. - 1997, №1.— С.56—59; Гловацька Н. Історія банківської системи України у XVIII-XXст.//Вісник Національного банку України. — 2004. — №5. — С.116-123; Дзюблик О. Генезис функцій центрального банку в ринкових умовах господарювання.//Вісник Національного банку України. - 2001. - №7.- С.18-23.
7. Енциклопедія банківської справи України. Крохмалюк Д. І. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії. — К.:Молодь. - С. 57-62.
8. Галаневич П. Є. Житомирська позика.//Житомирський вісник. -1993,12 листопада. — С.4.
9. Корчинский С. В. Историческое исследование и фактическое современное состояние учреждений мелкого кредита в Волынской губернии. — Житомир: Типография Губернская, 1912.- 37с.
10. Левин И. И. Наша сахарная промышленность. – СПб: Тип, Л. Гинзбурга, 1908. - 91с.
11. Бунге Н. Х. Нынешнее состояние банков.//Киевлянин. -1875.- № 43.
12. Центральний державний історичний архів у Києві — Ф.442,ол.51,спр. 22
13. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО).-Ф.181,оп.1,спр242
14. Витте С. Ю. Национальная экономика и Фридрих. Лист.— Київ, 1889. — 41 с.
15. Витте С. Ю. Избранные воспоминания. 1849—1911 гг.|— Москва: Мысль. - 1991. — 719 с.
16. Вольнь. Газета политическая, литературная и общественной мысли. — 1895, №68. - С.1-2.
17. Хромов П. А. Экономическая история. — М.: высшая школа. — 1983. — 274 с.
18. ДАЖОф.181 оп.1,отр.228.
19. Вольнь. Газета политическая, литературная и общественной мысли. - 1901, №32.
20. ДАЖО ф.181 оп.1, спр.219.
21. ДАЖОф.181 оп.1, слр.23.
22. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). - К.: Інститут історії України. - 2005. - 349с.